

Biray Kırılı, “From Ottoman Empire To Turkish Nation-State: Reconfiguring Spaces And Geo-Bodies”

Doktora Tezi, New York: Binghamton University, 2002, 328 s.

Nazan GECE*

Modernitenin bir fenomeni olarak milliyetçilik, hakim perspektif ve imgelemi ile tarihsel ve sosyal analizlerimizi ve olayları algılama biçimimizi güçlü bir şekilde etkilemeye devam edegelmektedir. Öyle ki, ulus öncesi toplumlara ilişkin yaptığımız tarihsel analizlerimizde kullandığımız kavramlar milliyetçiliğe ait terimler; sosyal düşünüşümüzde tekrarladıklarımız ise, hep ulusal kategoriler, nosyonlar ve bağlar olmaktadır. Şüphesiz modern tarih yazımı da milliyetçi söylemden etkilenmiş ve tarih yazıcılığı, bir anlamda ulusal tarih yazımı ile özdeşleşmiştir. Paradoks olarak duran nokta ise, ulus olmayan toplumlara bakışın yanı sıra geçmiş zaman toplumları ve sistemlerine dair analizlerin ulusal kategoriler içine düşmesidir. Osmanlı İmparatorluğu'nun Türk ulus-devletine dönüşmesi sürecinde, spesifik olarak İzmir üzerinden şehir mekanları ve nüfus yapılarının maddi ve sembolik olarak yeniden düzenlenmesini incelediği doktora çalışmasında Biray Kırılı, söz konusu duruma işaret ederek, sözgelimi, Osmanlı sistemindeki “millet” kavramının modern söylemde “ulus” olarak karşılık bulmasını çalışmasının başında bir problematik olarak konu edinir ve kendisinin milliyetçi söylemden etkilenmiş modern tarih yazımı dışında alternatif bir bakış açısıyla düşünme arayışında olduğunu ifade eder: “Tarihsel analizlerimizi milliyetçi düşüncenin tahakkümünden kurtarmaya çalışırsak, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki reformları, ulusallığı keşfetme yolundaki Doğulu bir toplumun modernleşmesi ve Batılaşması olarak değil, ulus-devlete karşılık gerçek bir tarihsel alternatif bulma girişimi olarak yorumlama şansını yakalayabiliriz.” (s. 56).

Kırılı, dolayısıyla, çalışmasında milliyetçiliğin ayrı bir tanımını yapmak yerine ulus-devletlerin oluşumunu irdeler ve ulus-devletlerin iki boyutta sınırlar oluşturarak biçimlendiklerini söyler: *Kartografik mekan* ve *jeo-beden*. Kartografik mekan, belli bir bölgenin sınırlarını belirlemeye; jeo-beden ise, sosyal gruplar arasında sınırlar çizmeye karşılık gelir. Jeo-beden, dahil etme/benimseme ve dışlama teknikleri ile inşa edilmiş ulusal nüfustur; sınırları belirlenmiş ve sabitlenmiş alan ise ulusal mekanlardır. Yazar, mekansal sınırlar çizmenin eşzamanlı olarak sosyal topluluklar arasında da si-

* İstanbul Bilgi Üniversitesi Kültürel İncelemeler Programı Yüksek Lisans Öğrencisi.

nırlar oluşturduğunu göstererek ulus-devlet inşasında mekansal ve demografik boyutların birbirine bağlı olduğunu kanıtlamaya çalışır. Diğer bir deyişle, bir devlete ait sınırlar çizilir ve içindeki mekanlar yeniden tanımlanırken, alanın kuşattığı nüfusun yeniden düzenlenmesi eleme ve yok etme süreçleri ile gerçekleştirilir. Kısaca tez, milliyetçi projelerin *yıkıcı yapıcılığı*ni ön plana çıkarmaya çalışmaktadır.

Yazar, bir imparatorluğun çözülmesi ve ulus-devletin oluşması sürecinde birçok yönü içermesi dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu İzmir'ini, Türk ulus-devletinde nüfus yapısı ve mekansal düzenlemenin yeniden yapılandırılması sürecinde şehrin geçirdiği tarihsel dönüşümün açık bir şekilde anlaşılması açısından üzerine odaklanılabilecek bir şehir olarak düşünür. Zira XIX. yüzyıl İzmir'i çokdinli nüfusu ve heterojen şehir mekanları ile alış-veriş ve ticarete oldukça gelişmiş kozmopolit bir liman şehri görünümünü sunar. Şehrin insan ve yerleşim görünümü, 1922'deki Büyük Yangın ve 1923'teki Türkiye ve Yunanistan arasında gerçekleştirilen zorunlu nüfus mübadelesi gibi iki radikal değişim neticesinde köklü bir biçimde yok olur. Yazar, aşamalı bir süreçte göze çarpmayacak şekilde olabilecek değişimlerin ani ve hızlı gerçekleşmesinin, yıkım unsurunu çok daha net bir şekilde gözlemlene olanağı sağladığını ifade eder.

Tezin ilk bölümü XIX. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik ve siyasî bağlamda yaptığı kapsayıcı reformlar üzerine genel bir bakışı içerir. Bu reformlar bir yandan Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya ekonomisine eklenmesini kolaylaştırmayı amaçlarken, diğer taraftan İmparatorluğun çokdinli ve çokırklılı nüfus yapısını korumak için milliyetçi ve ayrılıkçı hareketleri, yeni bir ideolojik çerçeve –Osmanlılık – sunarak dengelemeye çalışır. Yazar bu bölümde, Türk ulus-devletinin temel prensibi olan Türklük düşüncesinin, XIX. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu açısından uzlaşım-sal ve sistematik bir teşebbüs olmadığını ifade ederek, çökmekte olan İmparatorluk açısından kaçınılmaz bir alternatif teşkil ettiğini belirtir.

Kray, ikinci bölümde bütün cemaatlerin katkısıyla oluşturulmuş ve şehir görünümünde de içkinleşen özgün bir şehir kültürü ve kimliği sunan XIX. yüzyıl İzmir'inin nüfus, ticaret ve yerleşim düzenine bakar. Bu, Büyük Yangın, nüfus mübadelesi ve sonrasındaki planlamanın İzmir'in şehir topografyasını ve insan coğrafyasını nasıl dönüştürdüğünü irdelemek açısından önem arz eder.

Bir Akdeniz şehri olması nedeniyle İzmir, tarih boyunca ekonomik ve kültürel aktarıma ve deniz çizgisi boyunca insan akışına eklenmiş bir şehirdir. XVI. yüzyılda ipek ticaretinin dönüşüm rotasında bulunan İzmir, ufak bir kasabadan önemli bir ticaret merkezi haline gelmiş, XVII. yüzyılda ekonomik merkez, XVIII. yüzyılda ise Osmanlı İmparatorluğu'nu Batı'ya bağlayan en önemli liman olmuştur. Ticarî faaliyetlerin artışı, nüfusta da büyük bir artış sağlar. Sözelimi, XVII. yüzyılda Müslümanlar büyük bir çoğunluğu kapsarken, XVII. yüzyıl sonrasında nüfusun yarısından azını teşkil ederler. XIX. yüzyılda İzmir'deki Avrupalı topluluklar ise İtalyanlar, Avusturyalılar, Fransızlar, İngilizler, Hollandalı ve Almanlardan oluşur. Dolayısıyla yazar, söz konusu heterojen nüfusu, İzmir'in ticaret ağının oluşmasını ve gelişmesini kolaylaştıran bir fenomen olarak görür. Heterojen bir nüfusa sahip İzmir'i kozmopolit bir şehir yapan şey, farklı cemaatlere ait bölgelerin etkileşim içinde olması, kültürel değiş-tokuşun tecrübe edilmesi ve han ve ferhaneler gibi ticaret mekanlarının kullanılmasıdır. XIX. yüzyıl İzmir'inin yerleşim topografyasını oluşturabilmek için 1905'te hazırlanan yan-

gın risk haritasından faydalanan yazar; tek başına bu haritanın dahi, etnik izolasyon ve ayrıma dair çizilen resimlere karşın, farklı grupların kaynaşmasını kanıtlayan bir kozmopolitliği sergilediğini düşünür.

Yazar, aynı zamanda, “gavur İzmir” sözünün arkasındaki nedeni de açıklar. Şehre “gavur İzmir” denmesindeki etken, gayrimüslimlerin Müslümanlardan fazla nüfusa sahip olması değil, Levantenlerin şehrin ticarî ve sosyo-kültürel hayat ve yerleşim coğrafyasında baskın olmasıdır. İzmir’in şehir görünümünde de, Osmanlı imzasından ziyade Frenklerin merkeziliği söz konusudur.

Kırlı, çalışmasının sonraki bölümlerinde, imparatorluk yapısının sunduğu kozmopolit şehir görünümüne sahip İzmir’in, ulusalcı projelerin tek-tipleştirme teknikleri ile –örneğin nüfus mübadelesi-, Türk ulus-devletinin inşası sürecinde nasıl homojenleştirilmeye çalışıldığına odaklanır. İzmir’in jeo-bedeninin yeniden düzenlenmesi, 1923’te imzalanan Lozan Antlaşması ve Türkiye ile Yunanistan arasındaki nüfus mübadelesiyle; mekansal matrisinin yeniden düzenlenmesi ise, Büyük Yangın ve sonrasında inşa edilen Kültürparkı, Cumhuriyet Meydanı ve dikilen anıt ile gerçekleştirilir.

Lozan Antlaşması ile yaklaşık iki milyon insan yurtlarından göçe zorlanır ve yeni ülkelerinde mülteci haline gelirler. İzmir, yaklaşık 400-500 bin kişinin göçmesiyle beraber, sonraki yıllarda yarıdan fazla yerleşimcisini kaybeder; dolayısıyla, kozmopolit özelliğini de yitirir. Mübadele, hızlı bir şekilde, düzenleyici bir denetim ve planlama olmadan uygulanır. Yazar, mübadele kriterini ırk ya da etnisitenin değil, fakat değiş-tokuşun Yunan Ortodokslar ile Müslümanlar arasında gerçekleşmesi kararıyla dinsel ayrımın belirlediğini söylerken, ulusal proje açısından ironik olan bir duruma dikkat çeker.

Kırlı, 1922’deki Büyük Yangın’ı ise “gavur İzmir”i cezalandırma eylemi olarak yorumlar. Yangın iki gün sürer ve şehrin Ermeni, Yunan ve Frenklere ait bölgelerini kül eder. Yazara göre bu olay imparatorluk coğrafyasından mekansal ve zamansal bir kırılmayı simgeler. Diğer bir deyişle, söz konusu olan, zaman akışının ve mekanın sembolik yıkımıdır. Bu yıkım, önceki yapıya ait olma imgeleminin yerine karşı-hafıza oluşturması nedeniyle, şehrin Müslüman ve Türk kimliğinin inşa edilmesi açısından yaratıcı bir yıkımdır. Türk ulus-devleti ve Türk kimliğinin yaratılması için, ulusalcı proje açısından, Osmanlı İmparatorluğu’nun beşerî ve mekansal coğrafyasının yeniden çizilmesi ve oluşturulması gerekiyordu. Dolayısıyla, yangın alanına 1930’larla birlikte Cumhuriyet Meydanı ve onun merkezine de Atatürk heykeli inşa edilir. Bu sembolik adımı 1936’da açılan Kültürparkı takip eder. Kül ve molozlar üzerinden yükselen ilk şey olarak anıt ve meydan, düzenli çevresi, müzeleri, dinlenme ve eğlence olanaklarıyla Kültürparkı ulusal sembolizmi ve modern hayatı sergiler. Her yıl yaz sonunda düzenlenen uluslararası İzmir Fuarı ile hayat dolu, ekonomik canlılığa sahip kozmopolit bir şehir imgesi sunmaya çalışılır. Aslında fuar, kozmopolit liman şehri olan Osmanlı İzmir’ine dair belleği taklit eden bir gölge olmaktan öte değildir. Dolayısıyla ulusun üzerinde hak iddia ettiği mekanın kimliği, önceki ilişkiler bütünüünün bir tür seçim ve elemeye tabi tutulmasıyla oluşturulur. Farklı bir ifadeyle bu, Türklük algısının bir tür kolektif bellek yitimi ve kolektif hafıza yoluyla oluşturulmasıdır.

Kırlı’nın doktora çalışmasında kayda değer diğer bir husus, araştırma yöntemi

olarak sözlü tarihin kullanılmasıdır. Yazar; çalışmasının iki ana ekseninin, yani ulus inşasının mekan ve nüfusun yeniden düzenlenmesinden ayrı düşünülemediği ve Türkiye'nin jeo-bedenini yeniden kurma ve Türklük inşasının, Osmanlı toplum ve mekanlarının şiddetli bir yıkımını içerdiği şeklindeki tezinin, birinci ve ikinci nesil mübadillerle ve İzmir yerlileri ile yaptığı derin mülakatlar sonucu oluştuğunu belirtir. Bu yöntem, sessiz kalan ve göz ardı edilen grupların sözlü kaynaklığı sayesinde, yazara resmî tarih ve kolektif hafızayı sorgulama imkanı verir. İki yaşlı İzmirlinin, yangını Türk askerlerinin başlattığını fısıldaması, ayrıca mübadillerin anlattıklarının ulusal bir entegrasyondan ziyade çatışmanın yaşandığını ima etmesi, "İzmir'in kurtuluşu" algısını bir problematik olarak ortaya çıkarır. Bunun yanı sıra yazarın *Ahenk*, *Anadolu* ve *Hizmet* gibi o dönemin İzmir'de yayın yapan gazetelerini taraması, bu yayınların resmî tarih ve kolektif bellek yaratmadaki rollerinin yanı sıra çalışmanın büyük bir titizlik ve kapsamlı bir araştırmayla yürütüldüğünü göstermesi açısından da kayda değer bir önemi haizdir.